

SURAYYO SHODIYEVA,

Qarshi davlat universiteti tayanch doktoranti, Turon universiteti o'qituvchisi

SALOHIDDIN SALOHIYNING “YUSUF VA ZULAYHO” DOSTONIDA YETAKCHI OBRAZLAR SPETSIFIKATSIYASI

Annotatsiya: Mazkur maqola “Yusufnavislik” an’anasida yozilgan “Yusuf va Zulayho” nomli asarlar haqida bo‘lib, xususan, unda XVIII asrda yashagan Salohiy taxallusli shoirning ayni shu nomdagi dostonining bosh obrazlari hisoblangan Yusuf va Zulayho obrazlarining badiiy tahlili va talqini o‘rin olgan. Bu orqali Salohiyning ushbu obrazlari boshqa “Yusuf va Zulayho” nomli sikl dostonlardan farqli jihatlarini aniq misollar asosida dalillab berilgan. Shuningdek, Salohiy o‘z dostonida ustozlari an’anasidan foydalanishi bilan bir qatorda uning o‘ziga xos tarzda yangiligini ham bera olganligini amaliy jihatdan qadim qo‘lyozmaga tayangan holda tahlil va talqin etishga harakat qilingan.

Kalit so‘zlar: Salohiy, “Yusuf va Zulayho”, forsiy, manba, toshbosma, inv.9691, obraz, komil inson, nafs, tasavvufiy asar, ishqiy ilohiy.

Annotation: This article is about the works called “Yusuf and Zulaykha” written in the tradition of “Yusufnavislik”, in particular, it contains the artistic analysis and interpretation of the images of Yusuf and Zulayho, which are the main characters of the epic of the same name by the poet Salohiy, who lived in the 18th century. In this way, the differences of these images of Salohiy from other cycle epics named “Yusuf and Zulaykha” have been proved based on specific examples. Also, an attempt was made to analyze and interpret Salohiy’s use of the tradition of his teachers in his epic, as well as his ability to give it something new in his own way, based on the ancient manuscript.

Key words: Salohiy, “Yusuf and Zulaykha”, persian, source, lithograph, inv.9691, image, wise perfect, soul, mystical work, divine love.

Sharq va g‘arb adabiyotida “Yusuf va Zulayho” nomli doston mashhur ishqiy asarlar ichida alohida ahamiyatga ega doston sifatida ajralib turadi. Chunki ushbu nom ostida turli davrlarda, ko‘plab ijodkorlar tomonidan yozilgan shu nomdagi asarlar o‘xshash bo‘lsa-da, ularning har birida o‘ziga xos tarzda insonning ruhiyatini, ma’naviyatini hamda madaniyatini yuksaltiruvchi g‘oyalar mujassamlashgan. Shu sababdan bo‘lsa kerak qadim tarixdan boshlab bugungi kunga qadar bir qancha ijodkorlar tomonidan “Yusuf va Zulayho” nomidagi asarlar yaratildi. Ushbu qissa ilohiy muhabbatni tarannum etuvchi noyob adabiyot namunasi sifatida keng tarqalgan. Ushbu mavzu musulmonlar kitobidagi o‘zgacha talqini asosida har bir nozik ta’bii, o‘tkir zehnlilik ijodkorlarning nazariga tushib, “Yusufnavislik” an’anasi yuzaga keldi.

Ma’lumotlarga qaraganda, ushbu suradan ilhomlangan ijodkorlar tomonidan 150 dan ortiq “Yusuf va Zulayho” nomli asarlar yaratilgan. Xususan, ularning eng mashhurlari Firdavsiy, Abulmuayyid Balxiy, Abu Ali ibn Sino, Qul Ali, Shayyod Hamza, Suli Faqix, G‘ali, Shahobiddin Oshiq, Nosiruddin Rabg‘uziy, Dariy, Durbek, Hamidullo Hamdiy, Haydar Xorazmiy, Shohin

Sheroziy, Abdulloh Ansoriy, Xoja Mas'ud Iroqiy, Abdurahmon Jomiy, Chalabiy, Mulla Yusuf Yorkandiy, Nozim Xiraviy, Sayqaliy, Xiromiy, Salohiy, Andalib, Hoziq, Olim Devona, Nozim Hikmat, Tomas Mann, Habib Sa'dullo, Ramz Bobojon, Dilorom Yormatova kabi ijodkorlar tomonidan yozilgan asarlardir.

Salohiddin Salohiy ham 1756-yil "Yusuf va Zulayho" nomli doston yozib "Yusuf"navislik an'anasini davom ettirgan shoirlardan biridir. Salohiy tomonidan yozib qoldirilgan "Yusuf va Zulayho" dostoni mumtoz adabiyotimizda alohida ahamiyatga ega manbalardan biridir. Salohiddin Salohiy qalamiga mansub "Yusuf va Zulayho" dostonining g'oyasini bilish, uning badiiy qimmatini aniqlashda, albatta, ushbu asardagi obrazlarni tahlil qilish samarali yo'ldir. Ular orqali ma'lum bir g'oya va maqsad aniq ifodalanishi, shubhasiz.

Ushbu ilmiy maqolani yozishda tarixiylik, obyektivlik, ilmiylik tamoyillariga asoslanilgan holda kuzatish, taqqoslash, tavsiflash hamda tarixiy-qiyosiy, biografik, statistik, kontekstual va kompleks tadqiq usullaridan foydalanildi.

Dostondagi markaziy qahramon bu Yusuf bo'lib, u barcha voqealarni birlashtirib turuvchi obrazdir. Muallif ushbu obrazni xarakter darajasiga olib chiqqan. Bilamizki, asar sujetida "katta yuk" tashuvchi shaxslargina xarakter darajasiga ko'tariladi. Adabiyotshunos olim H.Umurov ta'kidlaganidek: "Agar obrazni yong'oqqa qiyoslasak, xarakter (yunoncha karakter — xususiyat, belgi) shu yong'oqning mag'zidir. Chunki mag'izda yong'oqning mohiyati, tirikligi, zaruriyligi, joni jamuljamdir". [19.45] Haqiqatdan ham, Yusuf obrazi orqali shoir o'zining maqsadi, orzusini ifodalashga harakat qilgan. Ushbu obraz ruhan tetik, ma'naviy pok, hayotga muhabbat ko'zi bilan qarovchi, o'z taqdirini o'zi yaratuvchi komil insondir. Bir so'z bilan aytganda, Yusuf obrazi Salohiyning estetik ideali edi. Bu qay darajada amalga oshirilganligini Yusufning hayotiga bag'ishlangan ushbu doston misolida ko'rib o'tishimiz mumkin.

Salohiy dostonida dastavval Yusufning go'zal chehrasi, ya'ni tashqi qiyofasini tasvirlaydi. Shuni alohida ta'kidlash kerakki, Yusuf bashariyat tarixida eng go'zal insondir. Uning bu go'zalligi birgina husnida emas, balki ichki go'zalligida ham mujassam bo'lgan. Ya'qub Yusufni davlatining bir guli ekanligini, uning mehri oy kabi barchaga birdek nur taratishini aytadi. Misra oxirida u (Yusuf) sadafning ichidagi noyob bir gavhar ekanligini va mana shu gavhar uning (Ya'qubning) boshiga tojligini ta'kidlaydi:

*Ba har kas fayzi subhi vasl ro' dod,
Guli umrash zi davlat rangi bo' dod.
Nazar sozad agar bar sangi xora,
Shavad az tobi mehrash la'l pora.
Zi mir'oti yaqinash rangi azlol,
Baroyad hal shavad be sa'y ashkol.
Charog'i mehri o' hargiz namirad,
Agar bar moh tobad nur girad.
Chu Yusuf gavhari neko' sadaf bud,
Sari Ya'qubro toji sharaf bud. [15:43(b-varaq)]*

Ushbu baytlar orqali Ya'qub payg'ambar hayotida Yusufning o'rni qay darajada ekanligini bilib olishimiz mumkin.

Shoir boshqa o'rinda esa Yusufni: "Barkamollik oyiday bir nur, halollik bo'stonining navniholi, millat gulzori debochasining guli", – deb ta'riflaydi:

*Yake nure chu mohi barkamolash,
Daromad az dari qasri xayolash...
Niholi navrasi bo'stoni xillat,
Guli debochayi gulzori millat. [14. 52 (a-b varaq)]*

Dostonda Yusuf mehribon farzand, sadoqatli xizmatkor, muhabbatiga sodiq yor, ma'rifatli kishi, tush ta'birini biluvchi, adolatli shoh, sabr-qanoatli, dono, oqko'ngil, saxovatli, bir so'z bilan aytganda, komil inson sifatida tasvirlangan. Uning mehribon farzand ekanligi asarning barcha lavhasida, ayniqsa, so'nggi o'rinlarida yaqqol kuzatiladi. Yusuf otasidan ayrilganidan buyon qancha vaqt o'tgan bo'lmasin Ya'qubni yodidan chiqarmaydi. Har bir aytgan gapini o'git sifatida qabul qiladi. Hattoki, ocharchilik davrida boshqa yurtdan yordam so'rab keluvchilar qatori Yusufning og'a-inilari kelganda ulardan otasining ahvolini bilib oladi. Ko'zlari ko'rmay qolganini eshitib, o'zining ko'ylagini berib yuboradi. Ya'qub ushbu ko'ylakni hididan kinga tegishli ekanligini bilib, uni ko'zlariga surtadi, natijada basir ko'zlari yana bu yorug' olamni ko'ra boshlaydi. Ushbu fikrimizning badiiy ifodasi quyidagi bobda keltirilgan: "Taslim kardani Maliki Misr toj-u taxti sarvariro ba hazrati Yusuf alayhissallam va xaloyiq az yumni qudumi o' az vartayi g'am xalos yoftan va guli murod chindan" [15.196-198] (Tarjimasi: Misr Maliki hukmronlik toj-u taxtini hazrati Yusuf alayhissalomga topshirgani va xaloyiq uning muborak qadamlari tufayli g'am-qayg'u girdobidan qutulgani va murod gulini tergani).

Uning sadoqatli xizmatkorligi esa shundan bilinadiki, Yusufni Misr Azizi sotib olgandan so'ng, unga xizmat qila boshlaydi. Zulayho kundan kun avj olib borayotgan ishq tufayli unga birga hayot kechirishni taklif qilganda, Yusuf rozi bo'lmaydi. Negaki o'z xojasiga sotqinlik qilib, tavqi la'natga qolishni xohlamaydi. Bu orqali Yusufning o'z nafsiga qul bo'lmagan, ma'naviy pok insoniylik xususiyati namoyon bo'ladi.

Tarixdan ma'lumki, Yusuf payg'ambar tush ta'birini biluvchi ma'rifatli zot bo'lgan. Bu xususida professor Jabbor Eshonqulovning "O'zbek folklorida tush va uning badiiy talqini" nomli monografiyasida shunday deyilgan: "Avvalo, shu narsani ta'kidlash lozimki, islomiy ta'birnomalarni Yusuf alayhissalomga nisbat berish an'anasi mavjud. Ya'ni barcha ta'birlar sharhini dastlab Yusuf payg'ambar ijod qilgan va shu asosda ta'birlar sharhi tarqalgan deb qaraladi. Fikrimizning yorqin dalili sifatida o'tgan asr davomida toshbosma kitob holatida nashr qilingan "Ta'birnomai Yusuf alayhissalom" deb nomlangan kitobni keltirish mumkin". [5. 214]

Salohiyning "Yusuf va Zulayho" dostonida ham Yusufni ta'biri qiyofasida ko'rishimiz mumkin. Tush ko'rish epizodi asarning boshida, o'rtasida hamda oxirida namoyon bo'ladi. Dastavval, Yusuf bolalik chog'ida o'n bir yulduz, quyosh va oyning unga sajda qilib turganini ko'radi.

Bu tushning ro'yobini qirq yildan so'ng ko'radi. Ya'ni quyosh va oy ota-onasi, yulduzlar esa uning og'a-inilari bo'ladi. Haqiqatdan, yuqorida ta'kidlaganimizdek, Yusuf podshoh bo'lganda akalari uning oldiga bosh egib, yordam so'rab borishadi. Ushbu tushni boshqacha talqin qilish ham mumkin. "Ta'birnomai Yusuf alayhissalom" kitobida: "Har kim tushida oftobni ko'rsa, qiyomatda payg'ambarlar qatorida bo'lg'ay. Har kim tushida mohi tobni ko'rsa, podshohlar qatorida bo'lg'ay", [16.7] – deyilgan. Bu tushning naqadar to'g'riligini vaqt ko'rsatdi: Yusuf payg'ambarlik va adolatli podshoh darajasiga yetishdi.

Dostonning o'rtasida ham tush epizodi keltirilgan bo'lib, unga ko'ra Yusuf tuhmat bilan zindonga tushganda o'z sheriklarining tush ta'birini to'ppa-to'g'ri bayon qiladi. Ya'ni zamon iqlimi podshosining hukmiga ko'ra ikki mahram zindonga solingan edi:

*Ba hukmi xusravi iqlimi davron,
Du tan mahram ba jurme shud ba zindon .[15.187 (b-varaq)]*

Ular bir kuni tush ko'radi. Hazrati Yusuf alayhissalom ularning tush ta'birini aytib beradi. Buning evaziga esa ulardan qay biri ozod bo'lsa, uning nomini shoh huzuriga aytishini iltimos qiladi. Ammo shaytonning ishi-la ozod bo'lgan bir mahramning yodiga Yusuf umuman tushmaydi. Bu ham Yaratganning bir sinoati edi.

Yusufning yana bir tush ta'biri esa nafaqat o'z hayoti balki butun bir mamlakat taqdirini ham ijobiy tomonga o'zgartirib yuboradi. Unga ko'ra, kunlarning birida Misr mamlakatining shohi Malik Rayon tush ko'radi. Tushida har xil yetti semiz sigir va yetti yam-yashil boshqni ko'radi. Ammo ming taassufki, yetti oriqliq sigir yetti semiz sigirni yiqitadi hamda qurigan yetti boshq yetti yashil boshqni chirmab, quritayotganini ko'radi. Shoh bu tushidan qo'rqib ketib uyg'onadi, ya'ni badaniga ruh qushi qayta kirdi:

*Hayulo haft govi turfa farbeh,
Ba xubi har kadam az yak digar beh.
Pas az vay haft xo 'shayi toza-vu tar,
Kashid az kishtayi umedi o ' sar.
Guzinaho noshuda mahsusi masrur,
Ba aksi in padid omad ba dastur.
Bexo 'rd on xushk xo 'sha, xo 'shayi tar,
Qavitanro zi po andoxl log 'ar.
Ba andak lam 'ai mehri jahongard,
Zi qahti shud guli surx ruxash zard.
Zi bimi dahshati xobi garonash,
Daromad dar badan murg 'i ravonash. [15.190 (a-varaq)]*

Shoh ushbu tush ta'birini o'z ulamolaridan so'raydi, ammo birorta a'yoni mazkur tush bayonini bilmaydi. Shunda bir zamonlar Yusuf bilan birga zindonda yotgan a'yonining yodiga Yusuf tushadi. Shu vazir shohga Yusuf haqida bilganlarini aytib beradi. Allohning inoyati bilan Yusuf shohning tushini to'g'ri ta'bir qiladi va zindondan ozod bo'lib, barcha g'am-tashvishlar-u musibatlardan forig' bo'ladi.

Salohiyning ushbu dostonida Yusuf obrazi orqali komil insonning xususiyatlaridan biri hisoblangan adolatlilik tamoyili ilgari surilgan. Shoir Yusuf timsolida adolatli shoh obrazini yaratdi. Ya'ni Yusuf Misr hukmdori Malik Rayonning tushini ta'bir qilgandan so'ng, shohning unga bo'lgan hurmati va e'tibori ortadi. Chunki u Malik Rayon xalqini o'z zehni va donoligi tufayli mushkul ahvoldan olib chiqib ketadi. U yetti yillik ocharchilik davrida mamlakatni adolat bilan boshqarib, xalqning barcha qiyinchiliklarini yengadi. Malik Rayon shu bois uni dastlab vazir, so'ng esa o'z xalqining hukmdori qilib tayinlaydi.

Salohiy Yusuf timsolidagi adolatli shoh obrazini o'z davri hukmdorlariga namuna sifatida ko'rsatmoqchi bo'ladi. Chunki o'sha davrda Buxoro amirligida toj-u taxt talashishlari oqibatida yurtning parokandalik botqog'iga botishi, shafqatsizlik, xalqlarni qirg'inbarot qilish, aholi boshiga turli soliqlarni solib, ularni chorasiz va ayanchli bir ahvolga keltirib qo'yish nihoyatda kuchaygan edi. Bizningcha, Salohiy ushbu dostoni orqali nafaqat o'z davri podshohlariga, qolaversa, xalqning boshiga turgan jamiki hukmdorlarga xuddi Yusufdek adolatni shior qilgan dono, oqil, sabr-qanoatli, mulohazali bir podshoh bo'lishi kerakligini uqtirayotgandek. Zero, "Podshohlar Allohning yerdagi soyasidir". Shunday ekan hukmdori zukko, odil bo'lgan xalqning kelajagi farovon bo'lishi, shubhasiz.

Dostonning asosiy qahramonlaridan yana biri bu – Zulayhodir. Ma'lumki, sharq adabiyotida yaratilgan "Yusufnoma"larning ilhom manbai bo'lgan "Qur'oni karim"da Ya'qub va Yusuf payg'ambarlar haqida so'z boradi, lekin Unda Zulayho nomi tilga olinmaydi. Ushbu obrazning yaratilishi haqida adabiyotshunos Usmon Qobilov shunday deydi: "Manba va adabiyotlarda bu obrazning paydo bo'lishi haqida turlicha qarashlar uchrasa-da, biroq ilk bora qaysi ijodkor yoki qaysi asar orqali kirib kelganligi aniq emas. Lekin bu obrazning qissachilikda paydo bo'lganligi "Yusufnoma"lar badiiyatining ulkan yutug'i deb qarash kerak, fikrimizcha. Bu holat qissa jozibadorligini ham, Yusuf obrazi maftunkorligini ham ta'min etgan kashfiyotlardan sanaladi va ayni obraz tufayli asar komil ishq dostoniga aylangan". [13.112]

Ayrim manbalarda esa Zulayho Po'tifarning xotini bo'lgan degan fikrlar ham mavjud. Jumladan, tadqiqotchi Dilnoza Jumayeva bu haqida shunday degan: "Ushbu obrazni Sharq adabiyoti namoyandalari o'z asarlariga kiritganlar. Xususan, ba'zi manbalarda Yusufga oshiq bo'lgan Po'tifarning xotini Zulayho nomi bilan ushbu mavzudagi asarlarning markaziy qahramonlaridan biriga aylanishi buyuk fors-tojik shoiri Firdavsiy nomi bilan bog'liqdir, [4. 262] deyiladi". [7.108]

Bizningcha ham, "Yusuf va Zulayho" ruknidagi badiiy asarlarda Zulayho obrazining to'qima obraz sifatida olib kirilishi ijodkorlarning muhim yaratilishlaridan biridir. Chunki ushbu obraz orqali bosh qahramon – Yusuf xarakterining turli qirralari ochib berilgan. Bu esa, albatta, asarning umumiy g'oyasini anglashda muhimdir. Yana shuni qayd etib o'tish lozimki, ilohiy ishq tarannum etilgan bu kabi dostonlarda bir tomonlama ishq nojoizdir. Ya'ni "Farhod va Shirin" hamda "Layli va Majnun"da bo'lgani kabi ushbu dostonlarda ham ikkinchi tomonning bo'lishi asarning mukammalligini ta'minlab beradi. Ishq-muhabbat to'g'risidagi dostonlarning aksariyatida yigitning qizga ko'ngil qo'yishi kuzatiladi. Lekin Salohiyning "Yusuf va Zulayho" dostoni yuqoridagi dostonlardan birmuncha farq qiladi. Negaki unda Yusuf komillik timsoli, Zulayho esa unga talpinuvchi, unga yetishishga intiluvchi oshiq timsoli sifatida gavdalanadi. Adabiyotshunos Qobiljon Tohirovning bu boradagi qarashlari fikrimiz dalilidir: "Yusuf va Zulayho" haqidagi qissalarda ahvol bir muncha boshqacha. Bunda oshiqlik, ya'ni sevgida aktivlik xususiyati, asosan, Zulayho obrazida ko'rinadi. Yusuf esa bu bobda passiv, u ta'bir joiz bo'lsa, ma'shuqa sifatida yoki sevgi obyekti sifatida xizmat qiladi. Shuning uchun bo'lsa kerak, albatta, klassik adabiyotimizda shoirlarning deyarli hammalari o'z lirikalarida ma'shuqalarini Yusufga, o'zlarini Zulayhoga yoki Ya'qubga nisbat berganlar, mahbubaning go'zalligini chizar ekanlar, Yusuf obrazidan foydalanganlar". [17.175]

Zulayho Mag'rib shohi Taymusning qizidir. U o'z go'zalligi, donoligi va hayoliligi bilan dong taratgan malika edi:

*Zi fayzash jumla zarinxoma gashtand,
Chu bargi gul munaqqash noma gashtand.
Ki har yak az kamoli nuktadoni,
Ki lafze vo namuda sad ma'oni.
Zamini shoiriro hasbu hole,
Nishonidand az har gul nihole. [15.175]*

Tarjimasi: Barcha zarrin (zarhal) qalam fayzidan, gul bargi kabi naqshli noma bunyod bo'ldi. Nozik kamolidan har bir lafzida yuz ma'no namoyon bo'ldi. Shoirlar mahorati tufayli u (Zulayho) har xil guldand nihol paydo bo'ldi. Ya'ni uning husni har xil gullardan bir chiroy olgan kabi ko'rkli edi.

Zulayho Yusufni dastavval tushida ko'rib, unga ko'ngil qo'yadi. Zulayho Yusufni uch marotaba tushida ko'radi hamda uning nasl-nasabi va qayerdanligini so'raydi. Nihoyat uchinchi ko'rgan tushida Yusufning qayerdanligi ayon bo'ladi. "Dar xob didani Zulayho jamoli Yusuf alayhissalamro

daf' ai savum va tazarru' namudani Zulayho va shafqat kardani Yusuf alayhissallam bar vay. Va nomi diyori xud guftan va humoi aqlki, oshyonai sar va makon soxtan va sababi huzuri dil va tasalli va jam'iyati xotiri o' gardidan'. [15.66-69] (Tarjimasi: Zulayho Yusuf alayhissalomning jamolini uchinchi marta tushida ko'rganligi va Zulayhoning tazarru' [zorlanish] qilgani va Yusuf alayhissallamning unga shafqat qilganligi va o'z diyori, joyini, aytgani hamda aql humosining boshga uy qurgani va yurak huzuri-yu tasalliysi hamda uning xotirjamligi sababi bo'lishi) deb nomlangan bobda yuqoridagi fikrimizning badiiy talqini aks ettirilgan. Xususan, quyidagi baytda Yusuf tilidan u haqidagi tafsilotlar bayon etilgan:

*Humoyi taxti izzat oshyonam,
Azizi Misram-u Misri makonam. [15.68 (b-varaq)]
Tarjimasi:
Baxtli izzat taxti oshyonim
Misr Aziziman-u, Misr makonim.*

Zulayho Yusuf haqida xabar topgan kundan boshlab, halovatini yo'qotadi. Uning go'zalligini eshitgan va ko'rgan podshohlar sovchi qo'yadi, lekin Zulayhoning ko'ngli mudom Misr Azizida edi:

*Azizi Misr maqsudi dilat ast,
Tamannoyi umed hosilat ast. [15.87 (b-varaq)]*

Shoh Taymus qizining holidan xabardor bo'lib, Misr Aziziga maktub yo'llaydi:

*Zulayhoro ba zaxmi muhtaloyi,
Kunad nosur bolini judoyi.
Namoyad az tajalliyot osor,
Azizi Misrro mushtoqi diydor. [15:81 (a-varaq)]*

Shundan keyin Misr Azizidan Zulayhoga sovchilar kelishadi. Nihoyat, u sevganimga yetishdim deb xursand bo'lib, Misr Azizi yurtiga ravona bo'ladi:

*Zulayho az Aziz omad baro'mand,
Ba Misr shodkomi raft xursand. [15. 89 (a-varaq)]
Tarjimasi:
Azizdan Zulayhoga omad keldi,
Misrga shod-u xursand jo'nadi.*

Ammo Zulayho uni birinchi ko'rganda orzusi sarob bo'lganligini anglaydi va shu kundan boshlab Yusuf hajrida qiynala boshlaydi.

Salohiy Yusuf hamda Zulayhoning ishq asosida ilohiy muhabbatni qalamga oladi. Ya'ni majoziy ishq orqali haqiqiy ishqni ko'rsatib bergan. Hazrat Navoiy ta'biri bilan aytganda:

*Bo'lub ma'shuqi asli chorasozing,
Haqiqatqa badal bo'lg'ay majozing. [3. 250]*

Tasavvufda oshiq kishi o'z maqsadiga yetishishda (haqiqiy ishqqa yetishishda) ko'plab qiyinchiliklarga, sinovlarga duch keladi. Unga, avvalo, o'zining nafsini to'sqinlik qiladi. Shundan kelib chiqqan holda aytadigan bo'lsak, Zulayhoning ishq ham avval majoziy ishq shaklida namoyon bo'ladi. U nafsoniy ishq deb hirsii tuyg'ular iskanjasida qolgan, hattoki Misr xotunlarining malomatiga ham sababchi bo'ladi. Buning oqibatida Zulayho o'zining ahvolini barchaga tushuntirish uchun bir hiyla o'ylab topadi. Unga ko'ra, Zulayho bir majlis tashkil etib, u yerga Misr ayollarini chaqiradi. Ularning qo'lga apelsin berib, uni pichoq bilan artishlarini buyuradi. Shu payt Yusuf kirib keladi va barcha xotinlar Yusufning chiroyidan hayratda qolib, meva o'rniga barmoqlarini kesib qo'yadi:

*Chu diydand on zanoni fitna ohang,
Zi jo jastand hamchun otash az sang.
Ba har kaf bud hangomi nazzora,
Turunj k-az laki almos pora.
Chu on hayrat filhol joy bididand,
Nihoda nor angushton buridand.
Chu gashtand az sharobi husni o' mast,
Kujo parvoyi eshon bud az dast. [15:174(b-varaq)]*

Shundan keyin ular Zulayhoning ahvolini tushunib, undan kechirim so'raydilar va qilgan ishlaridan afsuslanishadi.

Zulayho Yusufni bozorda ko'rganidan buyon uni o'ziga og'dirib olish rejasini tuzadi. Buning natijasida ko'p bema'ni ishlarni amalga oshiradi: doyasining maslahati bilan hayosiz suratlar aks ettirilgan yetti xonali bino qurdirib, Yusufni u yerga olib kiradi. Ushbu bob tavsifi: "Bunyod nihodani on doyai besarmoyai on haft xonai dur, ki chun haft avrangi zamona ki ko'i ismati hazrati Yusuf alayhissallamro on xona sababi fasona dida, Zulayho xijil gardida bud". [15.156-158] (Tarjimasi: Doyaning ul yetti uzoq uylarni zamonning yetti avrangi[yetti taxti, yetti sayyorasi]ga o'xshash bino qilganikim, hazrat Yusuf alayhissallam poklik ko'chasi u uylarni afsonadek ko'rib, Zulayhoning xijil bo'lgani).

Niyati amalga oshmagandan so'ng, unga xayrixoh Misr xotinlari maslahati bilan Yusufga tuhmat qilib, zindonga soldiradi. Voqeaning shu joyigacha unga rahmon emas, shayton hamroh bo'ladi. Yusuf zindonga tushganidan so'ng esa Zulayho uning jamolini ko'ra olmay, bundanda ko'p g'amga botadi va qilgan ishidan pushaymon bo'ladi. Quyidagi bob bayoni orqali Zulayhoning ruhiy ahvolini bilib olishimiz mumkin: "G'alaba kardani ishq Yusuf Zulayhoro va pushaymon gardidan ba tariqi taassufi bar zindon raftan va az Yusuf alayhissalam uzr xostan". [15. 184-186] (Tarjimasi: Yusufning ishq Zulayhoning ustidan g'alaba qilgani va uning zindonga tushishidan afsuslanib, pushaymon bo'lganligi va Yusuf alayhissalomdan uzr so'raganligi). Mana shu voqeadan boshlab Zulayhoning muhabbati ma'naviy kamolot bosqichiga ko'tarila boshlaydi. Buning birgina dalilini u sig'inadigan budlarni sindirib tashlab, islom diniga o'tishida ko'rishimiz mumkin. U Xudoga chin dildan iltijo qilib, haqiqiy ishqiga yetkazishni so'raydi. Bu yo'lda u ko'plab mashaqqatli kunlarni boshdan kechiradi. Oxiri g'am-alam uning alifdek qomatini dol qilib, kampir qiyofasiga solib qo'yadi. Yusuf Misr eliga podshoh bo'lgandan so'ng, o'z qavmi ahvolini bilish maqsadida ko'chalarni kezib yurgan paytda bir necha bor Zulayho u bilan gaplashishga harakat qiladi. Shunday kunlarning birida u Yusufning oldiga chiqib, o'z ahvolini bayon etadi. Yusuf bu voqealarda o'zini ayblab, uning qanday tilagi bo'lsa, yordam berishini aytadi. Zulayho undan o'z husnini qaytarib berishini so'raydi. Natijada Yusuf alayhissalomning duolari va

Allohning marhamati sabab Zulayho yana yoshligiga, avvalgi go'zalligiga, balki undan-da ortiq husn-u jamolga erishadi. Ushbu voqealarning barcha tafsiloti quyidagi bobda bayon qilingan: "Ba'd az ilhom yoftani Zulayho az janobi Bori ta'olo va arza namudani ahvoli xud ba hazrati Yusuf alayhissalam ba sababi rastagori gashtan va qabul paziruftani hazrati Yusuf alayhissallam o'ro" [15:206-209] (Tarjimasi: Zulayhoning Alloh taollo janobidan ilhomlanganidan so'ng najot topganligi sababli hazrat Yusuf alayhissalomga o'z ahvolini bayon qilgani va hazrat Yusuf alayhissallom uni qabul qilganligi).

Zulayho o'z sevgisiga sadoqati bois, nihoyat, Yusufning qalbidan chuqur joy oladi, lekin Yusuf buni Zulayhoga birdan oshkor qilmaydi. Jabroil: "Sizlarning nikohingiz samoda o'qildi. Uni nikohingga qabul qil", – deb aytganidan so'nggina dil izhorini Zulayhoga aytadi va ularning to'ylari bo'lib o'tadi.

Zulayhoning majoziy ishq haqiqiy ishq darajasiga qanday yetganligini olimo Dilnoza Jumayeva shunday ifodalaydi: "Tasavvuf ta'limotida insonning ma'naviy-ruhiy poklanishida ishq asosiy vosita hisoblanadi. Unda inson haqiqiy ishqqa erishgunicha bir qancha bosqichlardan o'tishi talab qilinadi. Zulayho ham butun doston davomida ishqiy-ma'naviy kamolotning bosqichlaridan o'tib boradi. Ushbu bosqichlar haqida Qobil Tohirov shunday deydi: "Birinci bosqichda, u haqiqiy ma'naviy ishqdan uzoqda turgan, faqat hirsii tuyg'ular asiri bo'lgan oshiq qiz sifatida gavdalanadi. Bu hol uning tuban ahvolga tushib qolishiga sabab bo'ladi, u hammaning e'tiboridan qoladi, ta'na va malomat, masxara va kulgu obyektiga aylanadi.

Ikkinchi bosqichda, Zulayho zohidga aylanadi, uning ishqii reallik xususiyatlarini yo'qotadi, o'zi hayotdan chetlashadi.

Uchinchi bosqichda esa, u yana hayotga qaytadi, ikkinchi tug'ilganday bo'ladi. Endi uning ishqii faqat hirsii tuyg'u yoki samoviy emas, balki hayotiy va yuksak ma'naviy tuyg'uga aylanadi". [17. 114]

Ma'lumki, Alisher Navoiy ham "Mahbub ul-qulub" asarida ishqning darajalarini ko'rsatib avom ishqii, xoslar ishqii va pok muhabbat haqida ma'lumot beradi. Navoiy ishqning eng quyi darajasiga avom (oddiy odamlar) ishqini qo'yadi. Ustozimiz Dilorom Salohiy ta'kidlagandek: "Ammo, ma'lumki, narvonning pastki zinasiga oyoq qo'ymay turib, eng yuqori zinasiga chiqib bo'lmaydi. Dunyoviy ishq haqiqiy muhabbatga vosil bo'lmoq uchun bir zinadir. Ammo, bu zinadan bir bor ko'tarilgan oshiq yana qaytib uning pastki darajasiga tusha olmaydi". [14.15]

Shoir, aslida, Yusufni komillik timsoli sifatida gavdalandirgan bo'lsa, Zulayho esa mana shu komillikka talpingan, haqiqiy ishqqa yetishganlar siymosida tasvirlangan. Shunday qilib, chinakam oshiq siymosi bo'lmish Zulayho avvaliga insoniy jon, ya'ni Qur'oni karimning "Yusuf" surasida tilga olingan "nafsi ammora", ya'ni "yomonlikka undaguvchi nafs"ga zanjirband bo'ladi, so'ngra esa to'xtovsiz ichki kurashlar, dard-iztiroblar chekish orqali u bora-bora o'z Xojasiga qaytib borishiga amin bo'lgan "orom topgan nafsi jon" timsoliga aylanadi.

Yuqorida tahlil qilingan obrazlar hamda ularning qirralarini yorituvchi ma'lum bir xususiyati majoziy ma'no kasb etadi. Ba'zi adabiyotlarda bular to'g'risida quyidagicha fikr bildirilgan: "Mualliflar Yusuf obrazini nafsi-notiqa, ya'ni jilovlangan va orif odamlarning nafsi timsoli sifatida ko'rsatishga erishadi. Dostondagi aksariyat talqinlar majoziy mohiyatga ega. Yusuf va Ya'qub payg'ambarning nafsi – jonning moddiy tomonidir. Yusufning birodarlari sa'yi – harakatlari insondagi badaniy quvvatlar – ichki sezgilarning ramzidir. Xotin timsolida esa insonni istak va g'azabga tortadigan hislarning badiiy ifodasi berilgan. Zulayhoning Yusufga intilishi va unga sevgi – muhabbat izhor qilishi insonda istak – xohishning ma'naviy tomonidir. Yusufning xotindan o'zini olib qochishi va uning xohish – irodasiga ko'nmasligi aqlning o'z olamiga ustuvor turishi, hissiyot quli bo'lmasligining ramzidir. Yusufning vazirlik va taxtga

o'tirishi, oliy kamolotga erishishi va o'sha kamolotga aql, sabr – toqat sabab bo'lganligini aniq tasvirlaydi". [9. 40]

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Абдурахмон Жомий. Юсуф ва Зулайхо (Огаҳий таржимаси). – Тошкент: Фафур Фулом нашриёти, 1974. – Б.240.
2. Адабиёт назарияси. 2 томлик: 1-том. – Тошкент: Фан, 1978. – Б.108.
3. Alisher Navoiy. Farhod va Shirin. www.ziyouz.com kutubxonasi. – B.250.
4. Е. Э. Бертелс. Избрание трудов, т. II. История персидско-таджикской литературы, М., "Наука", 1960, стр. 232; Навои и Джамии, М., "Наука", 1965. – С. 262.
5. Eshonqulov J. O'zbek folklorida tush va uning badiiy talqini. – Тошкент: Fan, 2011. – B. 304.
6. Форсча – ўзбекча ўқув лугати. 2-нашри. – Тошкент: Ўқитувчи, 1983. – Б. 232.
7. Jumayeva D. "Yusuf va Zulayho" turkumidagi dostonlarning qiyosiy-matniy tadqiqi. Filol.fan.nomz.diss. – T.: 2020. – B.159.
8. Komilov N. Tasavvuf. – Toshkent: O'zbekiston, 2009. – B.448.
9. Mansurova D. "Yusuf va Zulayho" dostonida an'ana va o'ziga xoslik. – Samarqand: 2016. – B.40.
10. Muhammad Nosir. Nasaf va Kesh allomalari (IX-XX asrlar). – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2006. – B.128.
11. Ўзбек адабиёти. 4 томлик. III том. – Тошкент: Ўзбекистон Давлат бадий адабиёт нашриёти, 1959. – Б.800.
12. Ўзбек классик адабиёти асарлари учун қисқача лугат. – Тошкент: Фан, 1953. – Б.454.
13. Qobilov U. "Yusufnoma" mavzusi va uning Alisher Navoiy lirikasidagi badiiy talqiniga doir // Alisher Navoiy xalqaro jurnali. – B.112.
14. Salohiy Dilorom. Mutaфakkir va mumtoz she'riyat. II-kitob. – Samarqand: Imom Buxoriy xalqaro markazi nashriyoti, 2018. – B.212.
15. Salohiy. Yusuf va Zulayho. O'zFA SHI qo'lyozmalar fondi inv. № 9691
16. Таъбирномаи Юсуф алайҳиссалом / Ношир С.Ҳасанов. – Тошкент: Ўзбегим маскани, 1990. – Б.40.
17. Тоҳиров Қ. Туркман шоири Андалиб ва ўзбек адабиёти: лирикаси ва "Юсуф ва Зулайхо" достони: филология фан. канд. дисс. – Самарқанд, 1964. – Б.175.
18. Umurov H. Adabiyotshunoslik nazariyasi. —Toshkent: A.Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2004.
19. Валихўжаев Б. Ўзбек эпик поэзияси тарихидан. – Тошкент: Фан, 1974. – Б.152.

